

Baják László

III. BÉLA KIRÁLY „CSÁSZÁRI” REPREZENTÁCIÓJA¹

Csak a legutóbbi időkben vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a magyar történelem leginkább forráshiányos évszázadában uralkodó III. Béla a legjelentősebb királyaink közé tartozott. A több mint 23 évi uralma alatt az országot a béke és a zavartalan gyarapodás jellemezte. Egy Párizsban véletlenül fennmaradt jövedelemjegyzék szerint Európa leggazdagabb uralkodói közé tartozott és az 1172-ben kezdődő uralkodásával a Magyar királyság egy közel 70 évig tartó fénykora kezdődött el, amelynek csak a tatárjárás vetett véget. A középkor két leghatalmasabb uralkodója, Manuél bizánci császár és Barbarossa Frigyes német-római császár között egyensúlyozva, a második invazitúra háború és a harmadik keresztes háború viharai között is sikerült Magyarországot Európa legtekintélyesebb államai közé emelni. A személyét a közvetlen utódai mindezt a „nagy” (magnus) jelzővel tüntették ki.

III. Bélának már az ifjúkora is rendkívüli volt. A középbizánci kor legnagyobb császára, Szent László király unokája, Komnénosz Manuél, távoli rokonaként vette magához és tette meg a Kelet-római császárság trónörökösévé. A császár Alexiosz néven átkereszteltette a görögkeleti hitre, átengedte számára az egyik császári címet, a „deszpoteszt”, és eljegyezte vele a saját lányát, Máriát. A birodalom második embereként a jövődő császárnak kijáró képzésben és javadalmazásban részesült. A görög nyelv mellett megtanították neki a diplomácia, a hadvezetés, az egyház-kormányzás és a világi közigazgatás elméletét és gyakorlatát. A sors forgandósága miatt Bélából végül nem lett bizánci császár és csak a magyar trónt foglalhatta el, de így kétségtelenül ő lett Európa uralkodásra talán leginkább felkészült királya. Noha a kilenc évi konstantinápolyi tartózkodása végén, a császár fiának megszületése után a trónörökösi státusát már elveszítette és deszpoteszből lefokozták a családtagoknak kijáró kaisarrá (caesar), a korábban hivatalnokoktól körül udvarolt, jókora jövedelmek fölött regnáló Béla érthetően magyar királyként sem kívánt lemondani a császári trón megszerzéséről, sőt a jelekből úgy tűnik, hogy élete végéig egyenrangúnak tekintette magát a kelet-római császárokkal. A mentora, Manuél császár halála (1180) után habozás nélkül visszavette a birodalomtól a Szerémséget, Dalmáciát, Horvátországot és Boszniát (Rámát). A császári trón megszerzéséért

1 Az írás a szerzőnek „A magyar bizánci kapcsolatokról és III. Béla királyi reprezentációjáról” (Folia Historica – A Magyar Nemzeti Múzeum évkönyve, XXXI. Főszerk. Csorba László, szerk. Szvitek Róbert. Budapest, 2015. 183–201. o.) tanulmányában és a Magnus Bela rex, III. Nagy Béla király és kora. Budapest, 2021. kötetében kifejtett egyes tételek összefoglalása.

folytatott harcban ugyan nem volt szerencséje, de az uralkodásának második felében a Kelet-római császárság befolyását visszaszorítva biztosította és megerősítette a magyar király domináns politikai szerepét a Nyugat-Balkán felett, valamint ezzel párhuzamosan elhárította a velenceieknek a dalmát városok elfoglalására tett próbálkozásait is. Rangját és tekintélyét jól jellemzi, hogy dinasztikus és/vagy szövetségi kapcsolatok fűzték a kor legfontosabb uralkodóihoz. A Manuél bizánci császár lányával kötendő házasság meghiúsulása után az első felesége az antiochiai fejedelem lánya, a francia (Chatillon) Ágnes (Anna) lett, aki egyben Manuél bizánci császár feleségének féltestvére volt. A második felesége VII. Lajos francia király lánya és II. Fülöp Ágost francia király féltestvére, (Capet) Margit, aki egyben az angol trónörökös özvegye is volt. A második felesége révén dinasztikus kapcsolat fűzte (Oroszlánszívű) Richárd angol királyhoz és (Champagne-i) Henrik jeruzsálemi királyhoz is. Béla egyik lánya, Margit (Angelosz) Izsák bizánci császár felesége lett, míg a másik lányát, Konstanciát(?) (Barbarossa) Frigyes német-római császár fiával jegyezték el. Az elsőszülött fiának, Imrének az első kijelölt menyasszonya is (Barbarossa) Frigyes császár egyik lánya volt. A lány korai halála miatt a házasság végül meghiúsult, így Imre felesége, III. Béla kapcsolatainak, illetve talán a francia udvar közvetítésének köszönhetően végül Aragónia Konstancia lett. Sikeresen lavírozott a második invazivitúra háború változó politikai viszonyai között is. Komoly békeközvetítő szerepe lehetett III. Sándor pápa és (Barbarossa) Frigyes 1177-es velencei békéjének megkötésében, és eltökélt módon támogatta a keresztes háború eszményét is, így, nem meglepő módon III. Kelemen pápa 1189-ben III. Bélát már egyenesen a „legkeresztényibb fejedelemnek” nevezte.

Sajnos a források nagyarányú pusztulása miatt arra vonatkozóan nincsenek közvetlen információink, hogy Béla király pontosan mit gondolt a saját uralkodásáról, a külföldi tudósítások és a közvetett adatok azonban néhány dolgot mégis elárulnak. A legegységértelműbb bizonyítékokat azonban a szerencsésen fennmaradt tárgyi emlékek szolgáltatják. A legfontosabb ezek közül III. Béla székesfehérvári sírjának tanúsága. A magyar királyok közül elsőként vörösmárvány (vörös kemény mészkő) sírládjában temették el, amely erősen emlékeztet a bizánci császárok porfir koporsóira. A király halotti mellékletei részben szimbolikus, részben helyettesítő tárgyak. Az egyetlen személyes jellegű tárgy a király ujján talált arab eredetű arany méreggyűrű. A furcsa tárgy vélhetően az apósa, az arab kereskedő karavánokat fosztogató Rajnald antiochiai fejedelem révén, a felesége ajándékeként kerülhetett hozzá. Ez mindenesetre magyarázhatja, hogy a király miért ragaszkodott hozzá a halálában is. A fejére a valódi koronáját helyettesítő aranyozott ezüst abroncskoronát, a bal kezébe egy ezüsből hajlított jogarutánzatot, a jobb kezébe a szokásos országalma helyett egy régebbi bronz körmeneti keresztet, mellére egy roncsolt 11. századi bizánci ereklyetartót (enkolpiont), a derekára kardutánzatot, a lábára sarkantyúkat, a karjára karperec imitációt helyeztek. Az utóbbi vélhetően a császári ornátusok tartozékaként ismert armillák jelzése lehet. A legérdekesebb tárgy azonban a jobbában tartott körmeneti kereszt, amelynek reális magyarázata korábban nem volt.

*III. Béla király sírjában talált
körmeneti kereszt*

*Komnénosz Manuél bizánci császár miniatúra
portréja az 1166. évi Szent Szinódus jegyzőkönyvéből.
A császár koronája feltűnően emlékeztet a magyar
Szent Koronára*

Ha azonban az elterjedt szakmai vélemény alapján feltételezzük, hogy a regio more (királyi módon) eltemetett uralkodó sírmellékletei a koronázására utalnak vissza, úgy a kereszt magyarázatát is a koronázás szertartásában kell keresnünk. A nyugati koronázási ordókban a körmeneti keresztnek nincs szerepe, míg ezzel szemben a bizánci császárkoronázásoknak hangsúlyos része volt az, amikor a császár a jobb kezében keresztet, a bal kezében jogart tartva körmenetet vezetett az Hagia Sophia bazilikában. A szertartással a császár az uralkodását (és az ajándékait) az egyház javára ajánlotta fel. Pontosan ugyanezt a gesztust láthatjuk III. Béla sírjában. A király tehát vélhetően azért rendelkezhetett úgy a temetéséről, hogy kereszttel és jogarral temessék el, hogy jelezze, hogy az uralkodását az egyház szolgálatára szentelte. Az értelmezés nyomán okkal feltételezhetjük, hogy III. Béla koronázása többé-kevésbé a bizánci császárkoronázások szertartásrendjét követte. A feltevést nagyban megerősíti, hogy a Szent Koronát régebbi (részben Szent István kori) tárgyak felhasználásával valószínűleg III. Béla állította össze. A Szent Korona ugyanis különbözik a nyugati királyi koronáktól, viszont feltűnően hasonlít a bizánci Komnénosz-dinasztia 12. századi koronáihoz.

Mivel III. Béla volt az egyetlen Árpád-házi uralkodónk, akinél értelmezhető egy bizánci császári (kamelaukion) típusú korona feltűnése, reális feltételezni, hogy III. Bélát 1173 elején a bizánci császári koronák mintájára összeállítottatott Szent Koronával koronázták meg. Az a körülmény, hogy vélhetően ő volt az egyetlen, akinek bizánci trónörökösként módjában volt közletről is megtekinteni és megismerni például Manuél bizánci császári koronájának eszmei és formai sajátosságait, a feltevést a valószínűség szintjére emeli.

A Szent Korona felső apostolképeinek feliratai olyan betűformákat is tartalmaznak, amelyek a 11. század második felére kikoptak a használatból, azaz legkésőbb a 11. század első felében, lényegében Szent István korára datálhatók, azaz a lemezek vélhetően Szent István kincstárából származhatnak. A szent ereklyéinek minősülő részeket tartalmazó korona tehát nyilvánvalóan kezdettől fogva szent és ezért lecserélhetetlen volt, és amelyet annak ellenére, hogy soha nem volt István király fején, okkal nevezhettek Szent István király koronájának. A Konstantinápolyban görögge lett III. Bélának a latin klérus megnyugtatóához nagy szüksége volt a szentistváni legitimációra, ezért a koronázási jelvényegyüttes többi részét is olyan tárgyakból (jogar, koronázási palást) igyekezett összeállítani, amelyek kapcsolódtak Szent Istvánhoz.

A Szent Korona két fő részből áll. Egy alsó, görög eredetű, görög feliratos, Dukasz Mihály császár képevel ékesített pántkoronából és egy ráépített felső, latin feliratos, apostolképekkel és pantokrátor Krisztus képpel feldíszített pántokból áll, ami felvet egy további érdekes lehetőséget, tudniillik, hogy a különböző jellegű részek összeillesztése nem esetleges, hanem nagyon is tudatos lehetett. Szimbolikusan jelezheti a keleti (császári) és a nyugati (királyi) hatalomgyakorlás egyesítésének igényét. A bizánci császárság és a Magyar királyság perszonálunióban történő egyesítése lényegében még Manuél császár elképzelése volt, ami a fia megszületése után ugyan lekerült a napirendről, viszont Manuél halála után Béla ismét felkarolhatta, amit az is igazolhat, hogy több hadjáratban is megkísérelte elfoglalni a Bizánci császárság trónját.

A Kelet-római császársághoz fűződő kapcsolatokra utal a magyar címerben megjelenő kettős kereszt is. A kettős kereszt mint a nyugaton használt latin kereszt keleti ikonográfiai változata elsősorban a bizánci császárok legfőbb ereklyéjére, az Ilona császárné által Jeruzsálemben talált Szent Keresztre (vera crux) vonatkoztatható, amelynek leválasztott darabjait kettős kereszt formájú ereklyetartókban őrizték. A Bizánci császároknak szokása volt, mintegy győzelemhozó jelképként is, egy Szent Kereszt ereklyével megerősített kettős keresztet vitetni maguk előtt. A Szent Kereszt ereklyék a bizánci császárok legnagyobb presztízssű diplomáciai ajándékaiként is megjelentek, illetve szóródtak Európában. Bolgárölő Baszileiosz szövetségeseként Szent István is kapott ilyet, amelyet azután úgy tűnik, nyakba akasztva Szent István utódai is viseltek. (Maglehet, hogy a III. Béla nyakában talált bizánci enkolpion ennek a jelzése lehet.) Abban is bizonyosak lehetünk, hogy a birodalom második embereként Béla-Alexiosz herceg is kapott a Szent Kereszt ereklyéből, amelynek logikus következményeként, a magyar pénztörténetben egyébként először, több érmén is megjelenik a kettős kereszt. Az egyik éremkép alapján sokáig élt a felfogás, hogy III. Béla pajzsra helyezve címerként is meghonosította

*Ereklyetartó kettős kereszt a salzburgi dómkincstárban.
A kereszt talpa 14. századi kiegészítés. Beckensloer János
esztergomi érsek nem legálisan vitte el Esztergomból*

a kettős keresztet, de mára kiderült, hogy ez az ábrázolás nem III., hanem IV. Béla korából származik. Jelenleg tehát nincs bizonyítéka a III. Béla kori kettős kereszt címer létezésének, ugyanakkor a kettős keresztnek a magyar királyi jelképek között betöltött kivételes jelentősége mégsem lehet kérdés. Bizonyos, hogy III. Béla cseréltette ki a latin kereszt országhalmát kettős keresztessre, amely azután a fia, Imre egyes pecsétjein tűnik fel először. Az is nagyon valószínű, hogy Béla a császárok szokását meghonosítva a Szent Kereszt ereklyéjét is vitette maga előtt. Nem kizárt, hogy ez a győzelemhozó kettős kereszt ma is megvan és azonos a magyar eredetű, úgynevezett salzburgi kereszt felső részével, amely III. Béla utódai alatt már a magyar királyok koronázási eskükeresztjeként funkcionálhatott.

III. Béla király „császári” reprezentációjának megkoronázása az új esztergomi rezidenciájának felépítése lehetett. Az érseki palotától elkülönülő, új, szinte császári reprezentációjú (pl. vörös márvánnyal = császári bíborral) díszített királyi palotát emeltetett az esztergomi várhegy déli végén. Monumentális lakótorony és nagy lakoma- és gyűlésterem épült, valamint a lakótorony mellett Champagne-i francia építőmesterek irányításával Franciaország után elkészült Európa első koragótikus épülete, a királyi kápolna. A király az új palotája mellett egy tűzvész után Jób érsekkel egyetértésben újjáépíttette a Szent Adalbert székesegyházat is, amelyet szintén vörösmárvány lapokkal burkoltatott be. A templom díszkapuja, a „Porta speciosa” a kor legmagasabb művészi színvonalán, vélhetően konstantinápolyi mesterek közreműködésével, márvány berakásos (inklusztrációs) technikával készült el. (Hasonlóan a töredékeiben ismert érseki trónushoz.) III. Béla rezidenciája ugyanúgy egyécsitette kelet és nyugat kultúráját, ahogy a magyar Szent Korona két része, a corona

greca és a corona latina is tette. A székesegyház újjáépítése ugyanakkor a király és az érsekség kibékülésének is szimbóluma, amelyet a Porta speciosa timpanon ábrázolása, mintegy kőbe faragott oklevélként meg is erősít. Az ábrázolás azt jelentheti, hogy a király hosszú egyházjogi csatározások után végérvényesen lemondott a magyar egyház bizánci, illetve császári mintájú (autokephal) irányításáról.

Összefoglalva úgy tűnik tehát, hogy a bizánci trónörökösből magyar királlyá lett III. Bélát a Komnénosz császárok koronáját utánzó koronával a bizánci császárkoronázások rítusa szerint szentelték királlyá. A legfőbb hatalmi jelvényévé a szintén bizánci császárokhoz kötődő kettős keresztet választotta és még a királyi rezidenciáját is a császári reprezentáció elemeivel díszítette fel.